

MODERN İKTİSAT-FİNANS GELENEĞİ VE OSMANLILAR

MEHMET BULUT*

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

ÖZ

XV. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupalı uluslar Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında giderek ekonomik alandaki etkinliklerini arttırdılar. Bu süreçte merkantilizmden liberal ve sosyalist iktisat anlayışlarına kadar Avrupa merkezli olarak ortaya çıkan modern ekonomi bilimi de neredeyse tüm dünyayı etkiledi. Osmanlılar da tabiatıyla bu süreçten etkilendiler. Ancak erken modern dönemden başlamak üzere Avrupa merkezli bu modern ekonomik anlayışa en anlamlı ve kuşatıcı alternatif tasavvurun Avrupalılarla komşu olan ve dünya ekonomisinde giderek etkili olan bu uluslarla ticari ve iktisadi alandaki ilişkilerini de arttırarak devam ettiren Osmanlılar tarafından geliştirildiği söylenebilir. Bu makalede modern ekonomik ve finansal anlayışın ortaya çıkışı ve gelişimi sürecinde Osmanlıların bu alandaki tasavvur ve yaklaşımları tartışılmaktadır. Osmanlıların bu alandaki birikiminin keşf ve tespitinin günümüz alternatif iktisat ve finans çalışmalarına önemli ve anlamlı bir açılım ve zenginlik katacağında şüphe yoktur.

Anahtar Kavramlar: İktisat, Finans, Avrupa, Osmanlı, gelenek, modern

MODERN ECONOMICS-FINANCE TRADITION AND THE OTTOMANS

ABSTRACT

Western European nations increased their economic activities in Asia, Africa and the Americas from the late 15th century onwards. Modern economics, from the mercantilism to the liberal and socialist economics, which emerged as Europe-centered, also influenced almost the whole world. The Ottomans were also naturally influenced from this process. However, it could be said that the most meaningful and encompassing alternative to this Eurocentric modern economic concept was introduced by the Ottomans, who continued to increase their commercial and economic relations with these nations, which were the neighboring to the Europeans. In this article, the ideas and approaches of the Ottomans in this area are discussed in the process of the emergence and development of modern economics and finance. There is no doubt that the discovery and detection of the heritage of the Ottomans in this area will have a significant and meaningful opening and richness in contemporary alternative economics and finance studies.

Keywords: Economics, Finance, Europe, Ottoman, tradition, modern

* Prof, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi. E-mail: mehmet.bulut@izu.edu.tr

Joseph Schumpeter (1976, 73) erken bir dönemde iktisat bilimi ve düşüncesinin gelişim sürecinde “büyük bir açık”tan (*a great gap*) söz etmesine rağmen bu alandaki çalışmalarda hala ciddi bir yetersizlikten söz edilebilir. Schumpeter’in VII. ile XIII. asırlar arasındaki İslam medeniyet birikiminin modern ekonomi alanına yansıtılmamış olması ve bu tecrübeden yararlanılmamış olmasını “büyük bir açık” olarak nitelendirmesi hakkın teslimi olmakla birlikte, bu güne kadar bu alanda yeterli düzeyde çalışma yapılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Dahası müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki iktisat ve finans alanındaki birikimlerini sadece bu asırlarla sınırlı tutmak da konunun önemini eksik kavramak ve tam olarak tespit edememek anlamına geldiği de açıktır. Modern dönemlerde Osmanlı dünyası gibi coğrafyalarda yaşanan tecrübe ve birikimin ne kadarının keşfedildiği ve günümüzdeki iktisat ve finans alanına ne düzeyde yansıdığı konusu da sosyal bilimciler ve uygulamacıların merakını mucip olmalıdır.

İnsanlığın bugün bu alandaki birikime olan ihtiyacı düne göre çok daha önemli görülmektedir. Günümüz dünyasının her geçen gün artan ekonomik ve finansal sorunları herkesin malumudur. Ekonomik ve finansal krizler, savaşlar, iç çatışmalar, sömürü, siber saldırılar, açlık, işgaller, çevre kirliliği, sağlık sorunları, göçler, paylaşım ve bölüşüme bağlı gelir dağılımı dengesizlikleri. Bir tarafta giderek zenginleşen ülkeler, topluluklar, kişiler, diğer tarafta Afrika başta olmak üzere belli coğrafyalarda yaşayan milyonlarca insanın yaşadığı ekonomik ve sosyal sorunlar, açlıktan ölen insanların sayısındaki artış. İç çatışmalar sonucu hayatını kaybeden ve yollara düşüp mülteci durumuna düşen milyonlarca insan...Kıscacası her gün vicdanlı yürekleri yakan gerçeklikler artmaktadır. Bütün bunlar, bir şeylerin yanlış gittiğinin ve bu arada “modern iktisat” anlayışı ve paradigmasının gözden geçirilmesini, esas alınan “insan tipi” ile insana ve topluma dair öncelikleri, modern iktisat ve finans sistemlerinin dayandığı -varsa hukuki ve ahlaki- temellerinin yeni baştan gözden geçirilmesini gündeme getirmekte, hatta zorunlu kılmaktadır.

Her şeye rağmen ümitvar olmak için bir çok neden vardır. Bu alanda son zamanlarda hem doğuda ve hem de batıdaki bazı üniversitelerde ve belli başlı düşünce kuruluşlarında bu konularla ilgili araştırma ve tartışmalarda bir artıştan söz edilebilir. Vicdanlı iktisatçılar, ilim ve fikir insanları, düşünürler, sosyal bilimciler giderek araştırmalarını derinleştirmekte, makaleler yayınlamakta, kongrelerde bildiriler sunmakta ve bu konularla ilgili görüşlerini daha yüksek sesle ifade etmektedirler.

Bütün bu modern iktisat ve finans alanında “yeni arayış ve anlayışlar” konusundaki çabalara rağmen bu sesin tam anlamıyla etkili ve yetkili

kişiler, merkezler ve güçler tarafından duyulduğunu söylemek yeterli düzeyde mümkün olmamakla birlikte son dönemlerde “yeni yıldız parlayan ve yükselen bazı merkez”lerden ümitvar beklenti katsayısının artmasına sebep olduğu da not edilebilir. Tabiatıyla dünyada omuzları üzerinde sorumlu bir baş taşıyan herkesin ve imkanlar dahilinde her organizasyonun bu konuda görevi bulunmaktadır. Ancak öncelikle İslam dünyasının başta sorumluluk mevkiinde bulunanları, mütefekkirleri, münevverleri, bilim adamları ve üniversitelerine bu konuda özellikle görev düştüğünde kuşku yoktur.

Öyle anlaşılıyor ki, İslam’ın iktisat ve finans alanındaki birikiminin anlatılması ve anlaşılması sadece İslam dünyasının değil tüm dünyanın içinde bulunduğu derin krizlerden kurtulması ve “daha yaşanılır bir dünya”nın kurulması için elzemdir¹. Bir yerlerden yola çıkılıp başlanabilmesi ve yeni bir “iktisat ve finans anlayışının” inşaa edilebilmesi için modern ekonomik ve finansal anlayışın ortaya çıkışı ve tüm dünyayı etkisi altına alma serüveninin anlaşılmasının yanında “İslam iktisat ve finans” geleneğinde önemli bir yeri bulunan ve modern zamanların İslam dünyasında bu alandaki çağdaş olan Osmanlı tecrübesinin keşfedilmesinin apayrı bir önemi olduğu açıktır. Hiç şüphesiz bu mirasın ortaya konulması noktasındaki sorumluluk bağlamında Osmanlıların en önemli varisçilerinin kimler olduğu konusu da çok açıktır.

¹ İçinde bulunduğumuz dönemlerde Batı Üniversitelerinde olduğu gibi İslam dünyasındaki Üniversite öğrencilerine de sırasıyla İlkçağ, Ortaçağ ve Merkantilist Dönem iktisat düşünürleri; daha sonra Fیزیokratlar, Klasik ve Neoklasik dönemi, Kurumcular, Keynesyenler, Yeni Klasikler, Moneteristler, Anayasal İktisatçılar, Rasyonel Beklenti Ekolü gibi okulların Batılı iktisat filozof ve düşünürlerin teorileri okutulur. İlkçağ’da Platon ve Aristo; Ortaçağ’da Thomas Aquinas; Merkantilist dönem’de William Petty, Jean Bodin, Thomas Mun gibi her biri bir Avrupa ülkesinden birkaç düşünür; Klasik dönemde Adam Smith, David Ricardo, John S. Mill; ilerleyen dönemlerde ana akımın dışından himayeci yaklaşımda Frederich List, sosyalist düşüncede Pj. Proudhon, J.C. Sismondi ve Karl Marx, Neoklasik dönemde ise Carl Menger, Leon Walras, Alfrerd Marshall, Kurumculardan Thorstein Veblen gibi isimleri merkeze alarak çağdaş iktisat teorilerini şekillerinden şahsiyetleri merkeze alarak konular anlatılır. İslam medeniyetinin, tabiatıyla da Osmanlıların iktisat ve finans alanındaki birikiminin çağdaş iktisat biliminde yer bulduğunu söylemek mümkün değildir.

“Modern” Ekonomik Anlayışın Oluşum ve Gelişimi

Modern ekonomi biliminin doğuşu ve gelişiminde merkantilist dönemin önemi çoğu zaman göz ardı edilmekte ve yaygın kabul edilen görüşe göre Adam Smith modern ekonomi biliminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Adam Smith başta olmak üzere Onu izleyen David Ricardo, Thomas Malthus ve John Stuart Mill “*homoeconomicus*” bireyi esas almakla birlikte “ekonomi ile siyaseti” birlikte ele almışlar ve bir anlamda “ekonomi politik-*political economy*” yapmışlardır. “*Economics*” kavramını ilk kullanan Alfred Marshall’dır. Her ne kadar kurucu olarak kabul edilen bu isimlerin eserlerinde kendilerinden önce başta İslam ve Osmanlı dünyası olmak üzere iktisat alanında görüşler serdetmiş olan düşünür ve alimlerin belli başlı görüşlerinden bir çok iz görülmekteyse de modern iktisat (*modern economy*) bilimi Batı Avrupa merkezli bir bilim olarak ortaya çıkmış ve rengini bu coğrafyanın ekonomi düşünürleri ve filozoflarından almıştır denilebilir². Avrupa merkezli bu modern ekonomi anlayışının kuşatıcı ve tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılabilmesi için, bu anlayışın geliştiği dönemlerde Avrupa’da özellikle iktisadi alanda insan ve toplum tasavvurunda ortaya çıkan zihni ve yapısal değişikliklerin anlaşılmasının önemi açıktır.

Modern ekonomi bilimi genelde Adam Smith’le başlatılır. Smith ekonomi ile ilgili ilk kitabını 1776 da yayınladı. Oysa bunun öncesinde iktisadi alandaki “modernitenin” inşaa edildiği uzun bir merkantilist dönem (1500 – 1775) bulunmaktadır. Bu dönem anlaşılmadan modern batı ekonomik ve finans anlayışı ve sistemi anlaşılabilir görünmektedir. Liberal kapitalizmden önce müdahaleci devlet kapitalizminin erken sömürgecilikte ve kapitalizmin ilk merkez ülkelerindeki sermaye birikimindeki önemi son derece önemli olduğu konunun uzmanlarınca bilinen bir hakikattir. Dolayısıyla liberal dönem öncesindeki bu süreçte gelişen iktisat-ahlak ve iktisat hukuk ilişkilerinin de her yönüyle yeniden gözden geçirilmesi, modern iktisat ve finans sisteminin anlaşılmasında ayrı bir önemi olduğu açıktır.

² Ad Van der Woude ve Jan de Vries (1997) ilk modern ekonomik yapının mercantilist dönemin Avrupa’daki yıldız ülkesi Hollanda’da 1500 lü yıllardan başlamak üzere ortaya çıktığını ortaya koymaktadırlar. Immanuel Wallerstein (1974-1980) de XV. yüzyılın ikinci yarısından (İstanbul’un Osmanlılar tarafından fethinden) sonra XVI. yüzyılda inşaa edilen ve kurumsallaşan modern kapitalist dünya sisteminin (*modern world capitalist system*) ilk merkez ülkesinin Hollanda olduğunu düşünmektedir. Hollanda aynı zamanda kapitalist sistemin dünyadaki ilk hegemonik gücü oldu.

Modern ekonomi ve finans sisteminin oluşum temellerinin anlaşılmasında Henry Pirenne (1937) ve Fernand Braudel'in (1972, 1984) ortaçağın ikinci yarısında özellikle de son dönemlerinde Güney Avrupa'daki sınırlı sayıdaki şehirlerde ticaret ve finans alanında ortaya çıkan yeni anlayış ve uygulamaları değişim ve dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirmek gerekir. Bununla beraber günümüzdeki hakim modern ekonomi ve finans anlayışı ve paradigmasının Batı merkezli merkantilist dönem (1500-1775) uygulamalarının hayata geçirilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla başlatılması daha tutarlı görünmektedir. Merkantilist dönem sonrasında Fizyokratların keşfettiği “doğal düzen” anlayışının izinde Adam Smith'in 1776 da yayınladığı *Wealth of Nations*. başlıklı kitabıyla öncülüğünü yaptığı liberal ekonomi anlayışının modern dönemlerde “Avrupamerkezci” bir yaklaşım olarak tüm dünyayı etkisi altına aldığı bilinen bir olgudur. Günümüz modern ekonomi bilimi “sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların karşılanması” analiz eden bir bilim dalıdır. Sınırlı kaynak ve sınırsız ihtiyaç modern ekonomik paradigmanın temelini teşkil eder ve bu anlayışı benimseyen “birey” ve “kurum” lar üretim ve tüketimde çıkar maksimizasyonunu en önemli amaç olarak belirlerler. “*Homoeconomicus*” “kendi çıkarı peşinde koşan” ve tüketiciyse fayda maksimizasyonu, üretici ise kar maksimizasyonu peşinde koşarak ömrünü geçiren bir birey ekonominin en önemli aktörü konumundadır.

Avrupa'nın ortaçağ skolastik iktisadi zihniyetinden çıkıp “modern” bir anlayışa evrilmesinde Max Weber'in (1905/2010) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* başlıklı eserinde protestan ahlakıyla kapitalizmin ruhu arasındaki ilişki ile Werner Sombart'ın (1911/2001) *The Jews and Modern Capitalism* başlıklı çalışmasında Yahudilerin modern kapitazmin oluşumu ve gelişimindeki etkileri bağlamında ileri sürülen açıklamalarda zihniyet değişimi ile Maksist geleneğin öne çıkardığı yapısal değişim ve dönüşüm gibi iç dinamikler yanında İstanbul'un fethi ile ortaya çıkan dış dinamiklerin etkisinin üzerinde de ayrıca durulması gerekir.

Adam Smith'e göre insanlık tarihindeki en önemli iki olay³ XV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı ulusların Ümit Burnu'nu (*Cape Town*) dolaşarak Asya'ya ve Atlas okyanusunu aşarak Amerika'ya ayak basmalarıdır. Bu iki gelişmenin Osmanlıları'nın İstanbul'u fethinden kırk yıl

³ İskoç aydınlanmasının filozofu Adam Smith tarafından yapılan bu tespitin daha sonra diğer medeniyet ve coğrafyaların aydın ve düşünürlerinin düşüncelerine etkisi ve “Avrupamerkezci” bakış açısının şekillenmesi ve tüm konulara bu zaviyeden bakma ve olayları açıklama anlamındaki etkisi üzerinde düşünmek gerekir.

sonra ortaya çıktığını hatırımızda tutar ve fetih öncesine kadar Avrupalılar'ın neden büyük gemiler inşaa e/t/de/medikleri ve okyanusları aşacak teknoloji geliştiremedikleri de dikkate alındığında Osmanlıların Avrupa'nın modernleşme sürecine girmesi ve dünya ekonomisi ve finans alanındaki etkinliklerini artırma sürecindeki etkileri daha iyi farkedilebilir. İstanbul'un fethi gibi açık dışsal dinamikler yanında Avrupa'da Katolik ve Ordodoks mezheplerinden ayrı olarak Protestanlığın ortaya çıkışında Endülüs ve Osmanlı etkisi dikkate alındığında esasen Müslümanların Modern Avrupa'nın bin yılları aşan durgunluk ve skolastik anlayışından kurtulup yeniden doğuşu ve dünyaya açılmasındaki rolü ve önemi daha da iyi farkedilecektir.

Modern dönemlere kadar iktisat dâhil olmak üzere tarih, siyaset, hukuk, felsefe v.b pek çok alanda dünyada sözü dikkate alınan önemli müslüman münevver, mütefekkir ve alimler vardı. Sonraki dönemlerde bir tarafta –Weberyen yaklaşıma göre üstyapıdaki değişim– “aydınlanma” ile birlikte “dinde reform” süreciyle Batı'da “zihniyet” alanında bir değişim ve dönüşüm ortaya çıkarken, diğer tarafta –Marksist açıklamaya göre altyapıdaki değişim– Avrupalı ulusların ve tüccarların dünya ticaretine açılmasıyla –ipek ve baharat yollarına alternatif, okyanus aşırı yollar üzerinden ticaret yapmaya başlamasıyla– sermaye birikiminin hızlanması sonucu maddi alandaki gelişmeler ekonomide “yeni bir anlayışı” ortaya çıkardı. Amerikan altın ve gümüşleri ile birlikte ipek ve baharat yolu üzerinden elde edilen birikimler Avrupa'ya getirildi ve erken modern dönemde önemli bir sermaye yoğunluğu ortaya çıkmış oldu. Sermaye birikimi, ilişkileri değiştirmeye başladı. Bu süreçte sömürgecilik ve köle ticareti ile emeğinin etkisini göz ardı etmemek gerekir . Bu değişen yapıda adeta yeni bir insana, “*homoeconomicus*” bireye göre yeni bir hukuk ve ahlak anlayışı ortaya çıktı. İnsanlık bireysel veya ulusla çıkarı önündeki bütün egnelleri ortadan kaldırma ve onları bertaraf etme hakkını kendinde gören bir zihniyet değişimi ve bunu destekleyen bir kurumsal yapının ortaya çıktığı ve hukuk ile ahlakın da buna göre şekillendirdiği yeni bir dönemle tanışmış oldu. Merkezi Batı-Avrupa (önce Hollanda sonra İngiltere, nihayet ABD) olan ve çevreden merkeze doğru kaynak transferini gerçekleştiren yeni bir modern ekonomik sistem inşaa edildi (Wallerstein 1974-1984).

Merkantilistlerden sonra fizyokratların kendiliğinden işleyen “doğal düzen” fikri temelinde Adam Smith'in “bırakınız yapınlar bırakınız geçsinler” (*laissez faire, laissez passer*) anlayışına dayalı piyasa ekonomisinin baş aktörü olan bu “modern birey” ve ona göre kendini konumlayan “ulus devlet” anlayışı Kuzey Batı Avrupa'da öne çıktı. Merkantilizm

sonrasındaki bu anlayış artık sınırsız arzu ve istekleri peşinde koşan özgür bireyin önündeki her türlü engeli kaldıran liberal devlet ve piyasa ekonomisi anlayışı söz konusu olmuştur. Fakat liberal piyasa ekonomisinin sadece “pazar ya da piyasa” ekonomisinden ibaret bir olgu olmadığı akıldan çıkarılmaması gerekir. Bu arada piyasa ekonomisinin modern bir olgu olduğu konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Fiyatın serbest piyasada oluşumu konusunda hicretten sonra Medine’de müslümanların kurduğu pazarın işleyişinde tekelciliğe meydan vermeyecek düzenlemelerin ve adil fiyatın oluşumu için alınan önlemler erbablarının iyi bilinen bir konudur.

Modern kapitalizm öncesi ekonomilerin anlaşılması noktasında Karl Polanyi’nin (1957) analizleri ufuk açıcıdır. Polanyi’nin geliştirdiği kuramsal çerçeveye göre ekonominin modern ve modern öncesi dönemde bazı farklılıklara rağmen bir çok da benzerlikler bulunmaktadır. Öz ve biçim olarak iki farklı bakışın mümkün olduğuna işaret eden Polanyi’ye göre özselci yaklaşımla gelmiş geçmiş tüm ekonomileri açıklamak imkan dahilindeyken, biçimselci yaklaşımla sadece piyasa ekonomisi açıklanabilir. Biçimselci çerçeve içinde bakıldığında piyasa sisteminin işleyişi ekonominin kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere mantıksal seçimler yapan bir bireye dayandırıldığı görülür. Böyle bir insan tipi var olmadan piyasa sistemi işlemez. Bu anlamda bir piyasa ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra burada tanımlanan “rasyonel seçim yapabilen özgür birey” temelli olarak ortaya çıkmıştır. Öyleyse piyasa sisteminin oluşmadığı modern öncesi toplumlarda iktisadi faaliyet ve kurumlaşmayı nasıl açıklamak gerekir? İşte burada iktisada özselci yaklaşımının benimsenmesi Polanyi’ye göre açıklamayı kolaylaştıracaktır. Bu yaklaşım iktisadın insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere yine insanlar tarafından kurulan bir süreç olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. Bu tanım ile piyasa ekonomisi dahil tüm ekonomileri analiz etmekte kullanılacak daha kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir. Bu yaklaşım tarzı “insan davranışlarının ancak ekonomik ve aynı zamanda ekonomik olmayan kurumların çatısı altında oluştuğunu” ve ekonomik faaliyetlere süreklilik kazandırdığı gerçeğini yansıtır. Bu anlamda bir toplumun ekonomisinin incelenmesi ekonominin o toplum içerisinde nasıl kurumlaştığının incelenmesi anlamına gelmektedir. İktisadi örgütlenmenin anlaşılmasında da; karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribution*), ve mübadele (*exchange*) gibi üç temel bütünleştiriciyi gündeme getiren Polanyi, bu kalıpların bireylerin davranışlarının toplamından ibaret olmadığını ve ortaya çıkmaları için bazı kurumsal desteklere ihtiyaç bulunduğuna işaret etmektedir. Ona göre karşılıklılık ilkesi için simetri, yeniden dağıtım için merkez ve mübadele için de piyasa gereklidir. Bu üç

bütünleştirici ilke tarihte birbirini takip eden evrimsel bir süreç şeklinde gerçekleşmemiştir ve değişik tarih ve toplumlarda varlık göstermişlerdir. Bir toplumda aynı anda üçü birden nadir ve ancak belirli oranda görünebilmişlerdir (Polanyi 1957).

Liberal kapitalizmin en güçlü temsilcisi ve uygulayıcısı İngiltere’de özgür birey ve burjuvanın öncülüğünde dış ticaret başta olmak üzere piyasa ekonomisi emek ve sermaye piyasalarında da hayata geçirildi⁴. XVIII ve XIX. yüzyıllarda hayata geçirilen bu uygulamalar sonucunda İngiltere büyük sosyal maliyetlerle yüzleşmek zorunda kaldı. XIX. yüzyılın ortalarına doğru İngiltereye gelen Karl Marks, Engels ile beraber durumu gözledikten ve burjuvanın kar ve çıkar maksimizasyon hırsını gördükten sonra, deyim yerindeyse “bu kadar da olmaz” diyerek Londra ve Manchester sokaklarında çocuk ve kadınlar da dahil işçilerin içinde buldukları durum ve karşılaştıkları sosyal kirizi ve maliyeti görünce bunun çözümünün kapitalizmin kutsallaştırdığı özel mülkiyet yerine “kamu mülkiyetinin” esas alındığı sosyalist sistemin kurulmasıyla mümkün olacağını ileri sürdü. “Ayaklarındaki parangalarından başka kaybedecek bir şeyi olmayan” işçileri ve toplumu harekete geçirmek için 1848 yılında Engels ile beraber Komünist Manifestoyu yayınladı. Böylece Kapitalizmin alternatifi olarak Sosyalizm dünyanın gündemine girmiş oldu.

Marks’ın en önemli tespitlerinden biri kapitalizmin tekelci ve sömürüyü esas alan bir sistem olduğu yönündedir (Marks 1867/2000). Marks, er ya da geç sosyalizmin kapitalizmin merkez ülkelerinde özellikle de sanayileşme ve sömürünün zirve olduğu ülkelerde tabii bir sonuç olarak ortaya çıkacağını ve sistemin değişeceğini ön görmüştü. Ancak bu zun bir süre gerçekleşmedi. Ancak XX. yüzyılda merkez bir kapitalist ve sanayi ülkesi olmayan Rusya gibi bir tarım imparatorluğunda 1917 ihtilaliyle sosyalizmin hakim olması Marks’ın öngörüsünün ne kadar gerçekleştiği ve Onun teorsiyiyle ne kadar uyumlu olduğu önemli bir tartışma konusudur. Marks’ın öngörüsünden farklı bir durum ortaya çıktığında tartışma bulunmamakla birlikte sosyalist uygulamalar XX. yüzyılda bir çok ülkede hayata geçirilmiş oldu. Sosyalizm 1989 Berlin Duvarının yıkışına kadar uzun bir dönem Rusya’dan Çin’e, Yugoslavya’dan Küba’ya kadar

⁴ Bu yaklaşımın özünde serbest pazar anlayışı vardır. Burada Karl Polanyi’nin serbest piyasa/pazar yaklaşımı son derece önemlidir. Dolayısıyla Avrupa merkezli ortaya çıkan anlayışın masum” serbest piyasa” ile tavsifi kolay değildir. Özellikle modern kapitalizmin ruhu ve kurumsal yapısının modern zamanlardaki piyasa sistemi üzerindeki etkisi, kontrolü, belirleyiciliği bu çerçevede derin analizler gerektirir.

alternatif bir sistem olarak uygulandı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) son devlet başkanı Michail Gorbaçov'un uygulamaya soktuğu “*glastnost ve prestroika*” politikaları da sonuç vermeyince Berlin duvarının yıkılmasıyla 1990'lardan itibaren başta SSCB olmak üzere birçok ülke bu sistemi terk etti. 1990 lardan itibaren liberal kapitalizmin zafer çığlıkları giderek arttı ve Fukayama (1989) bunu *Tarihin Sonu* olarak dünya aleme ilan etti. Bu yaklaşıma göre Batı merkezli liberal piyasa sisteminden başka bir alternatif model üzerinde durmak anlamsızdır.

Müslüman coğrafyaları da etkileyen modern ekonomi anlayışının sonucu olarak Batı merkezli şekillenen kapitalizm ve sosyalizmin bu serüvenlerinden sonra İslamın ve müslümanların söyleyecekleri ve önereceklerine dikkat kesilmekte yarar olabilir. Çünkü İslamın ve dolayısıyla müslümanların hayatın her alanıyla ilgili asırlara dayanan tutarlı ve kapsamlı önerileri mevcuttur. Bu çerçevede modern dönemlerdeki kapitalizm ve sosyalizm tecrübesi karşısında İslam coğrafyasındaki en önemli tecrübelerden biri kabul edilen Osmanlı medeniyetindeki iktisat ve finans geleneğinin yeniden düşünülmesi, kurumsal yapının incelenmesi ve bu dünyadaki ulema ve düşünürlerinin fikirlerinin tespit edilmesinin ayrı bir önemi olduğu açıktır.

Osmanlılar ve İktisat

Osmanlıların üç kıtada kendilerine özgü (suijenerist) iktisadi yapı ve sistemlerini inşaa ettikleri dönemlerde (Tabakoğlu 1994) gelişen modern batı ekonomik anlayışında üç önemli aşamadan söz edilebilir: ticaret kapitalizmi (merkantilizm) (1500- 1750/1775), sanayi kapitalizmi (1750-1870) ve finans kapitalizmi (1870-...) dönemi. Osmanlılar uzun bir dönem (bu sürecin ilk iki aşamasında) güven içinde değerler sistemi ve dünya görüşleriyle uyumlu kurdukları ve geliştirdikleri belli bir dengeyi esas alan ve tüm toplum kesimlerini kuşatan ve herkese belli bir düzeyde ekonomik ve sosyal garantileri temin eden sistemlerinde ısrar ettiler. Beş yüz yıldan fazla bir dönem kendi sistemlerine olan özgüvenleriyle hareket eden Osmanlılar finans kapitalizmi aşamasında, özellikle de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemlerinden tereddüt etmeye başladıklarına ilişkin ciddi işaretler tezahür etmeye başladı ve sonuç itibarıyla kurumsal yapıda Batıyı merkez eksene alarak sistemlerini modernleştirme sürecine dahil oldular. İlk faizli modern banka, sınırlı sorumluluğu esas alan anonim şirket, hisse senedi kağıtların alım satımına konu olan borsa ve modern sigortacılık gibi kurumsal yapı ve organizasyonlarla Osmanlılar da bu finans kapitalizmi sürecinde tanıştılar/barışır gibi oldular.

Osmanlılarda bu dönemlerdeki değişim ve dönüşüm son derece önemli olmakla birlikte bir o kadar önemli olan diğer bir konu da, modern dönemlerde Avrupa merkezli ortaya çıkan ve gelişen ekonomik ve finansal sistem dünyanın tüm coğrafyalarında hakim olurken Osmanlıların bu kadar uzun bir süre (en az beş yüz yıl) kendi sistemlerinde ısrar etmeleri ve bu sistemleri ile bu kadar uzun bir süre başta ekonomik alan olmak üzere bir çok alanda dengeli bir sistemi başarılı bir biçimde Balkanlardan Batı Asya'ya, Anadolu'dan Kafkaslara, Karadeniz'den Afrika ortalarına kadar yaygınlaştıranı devam ettirebilmiş olmalarıdır.

Kapitalizm erken modern dönemden başlamak üzere Osmanlı dışındaki tüm coğrafyaları etkisi hatta kontrolü altına aldı. Avrupa merkezli bu anlayış ve sistem Asya, Afrika ve Amerika kıtalarına tamamen hakim oldu. Osmanlılar ise deyim yerindeyse Avrupa'nın dibinde Asya, Afrika ve Avrupa'nın tam merkezinde, ilk medeniyetlerin beşiği Akdeniz ve çevresindeki "berekatli hilal" bölgesinde bu kadar uzun bir dönemde farklı anlayış ve uygulamalarla deyim yerindeyse modern faizli kapitalist sisteme direnen tek güç ve medeniyet merkezi olmayı başardılar.

Osmanlılar, kendilerinden önceki İmparatorlukların, İran, Türk ve İslam devletlerinin, mirasını tevarüs ederek, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed Şeybani, İmam Züfer gibi Hanefi geleneğinin önemli simaları alimler başta olmak üzere Ebu Yusuf Yakup El Kindi (801-873), Muhammed El Farabi (870-950), İbn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1048-1131), Muhammed El Gazali (1058-1111) Nasiruddin Tusi (1201-1274) Kutbuddin El Shirazi (1236-1311) İbni Haldun (1302-1406) gibi düşünürlerin etkisinde Anadolu'da bir iktisadi anlayış geliştirdiler ve buna göre kurdukları sistemi modern zamanlar da dahil altı yüz yıldan fazla devam ettirdiler.

Osmanlı dünyasında bu tasavvurun izini sürmek için klasik düşünce geleneğinde Davud-i Kayseri, İbni Kemal, Birgivi Mehmet Efendi, Bali Efendi, Çivizade Muhiddin Efendi, Ebussud Efendi, Katip Çelebi ve Kınalızade Ali Efendi gibi simaların eserlerine daha yakından bakmakta yarar vardır. Ayrıca XIX. yüzyıldaki Osmanlı modernleşme sürecinde bile Sadık Rıfat Paşa, Cevdet Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi devlet adamı, düşünür ve alimlerin görüşleri ve uygulamalarına bakıldığında iktisat ve finans alanında modern kapitalizm ve sosyalizmin paradigmasına teslim olmadan kendi değerler sistemi ve geleneklerine bağlı tutarlı bir bütünlük içinde çözümler üretme gayreti içinde oldukları konusunda çok kuvvetli emarelerle karşılaşma ihtimalimiz yüksek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu alanla ilgili her bir düşünürün üzerinde ayrı ayrı çalışmalar gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Avrupa'daki kapitalist değişim ve dönüşüm Osmanlılar'da görülmedi. Kapitalist sistemin merkez gücü konumundaki burjuva sınıfı Osmanlı toplumunda ortaya çıkmadı veya çıkamadı. Avrupa'da da Osmanlı vakıf kurumunun benzerini ve fonksiyonlarını görme imkanı da olmadı. Kendi çıkarı peşinde koşan burjuva Avrupa kapitalizminin temel ögesi iken diğergam ve paylaşımcı ahi tipi insan modeli de Osmanlı sisteminde merkezi bir rol oynadı (Tabakoğlu, 1994).

Bireysel, kurumsal ve toplumsal alanda Osmanlılar ile Avrupalılar arasında bir farklılıktan söz ediliyorsa acaba zihniyet farklılığı bunda ne kadar etkili olmuştur? Bu zihniyetin ekonominin örgütlenmesinden çalışma ilişkilerine, üretimden bölüşüme kadar bir çok alanda önemli sonuçlar doğuracağı şüphesizdir. Öyle anlaşılıyor ki bu çerçevede Osmanlı'nın özgünlüğü veya modern batı ekonomilerinden farklılığının anlaşılması bağlamında önemli bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

Osmanlılar için iktisat, ölçülü, dengeli, mutedil ve vasatı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı dünya tasavvurunda ve değerler sisteminde iktisat, ahlak ilminin bir alt dalı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi eski Yunanda da ekonomi kavramı tutumluluğu ve ev yönetimini ifade eden bir anlamda kullanılmaktaydı ve orada da ahlakın alt bölümlerinden biri olarak değerlendirilmekteydi.

Eski Yunan filozoflarında ahlak ilminin alt bölümleri, *ethique* (ahlak düşüncesi), (insanın kendisini yönetmesi), *economie* (ev yönetimi) ve *politique* (kent yönetimi) olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı geleneğinde kişinin kendisini yönetmesi ve daha geniş anlamda tüm diğer varlıklarla ilişkisini düzen sokması *ilm-i ahlak (ethique)*, başta evi olmak üzere sorumluluğu altındaki alanın yönetimi *ilm-i tedbir-i menzil (economie)* ve şehrin ve ülkenin yönetimi konusu da *ilm-i tedbir-i medine (politique)* anlamında kullanılmıştır.

Klasik Osmanlı düşünce sistematığının en iyi örneklerinden Cemalettin Aksarayı'nın *Ahlak-ı Cemali*, Amasyalı Hüsameddin oğlu Ahmed'in Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421) sunduğu *Mir'at-ül Mülük* adlı eseri ve Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Alai*'si bu bağlamdaki önemli referanslar olarak kabul edilebilir. Daha bir çok hazine bizi arşivlerde ve kütüphanelerde el yazmaları arasında beklemele birlikte burada anılan düşünürler ve eserler bu yaklaşımı benimseyen belli başlı eserler ve kişiler olarak zikredilebilir. Bu eserlerden biri de şüphesiz Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Alai*'sidir. Anılan ve burada adı geçmeyen diğer eserlerle ilgili çalışmalar erbablarınca keşfedilmeyi beklerken Osmanlı

iktisat ve finans alınıyla ilgili tasavvurunu keşfetmenin izinde burada klasik bir örneğe daha yakından bakmakta yarar vardır.

Kınalızade *Ahlak-ı Alai'nin ilmi tedbir-i menzil* bölümünde ailenin insanların bir arada yaşaması için gerekli bir kurum olduğu ve bu kurumun düzenli bir şekilde nasıl idare edilmesi gerektiği konusuna geniş yer verilmiştir. Malın kazanılması yolları anlatılmış ticaret, sanat, veraset ve imaret üzerinde durulmuştur. Bu kazançların hangisinin üstün olduğu konusunda geçmişte İslam alimleri arasında yapılan tartışmalara yer verilmiş ve Kınalızade bunların arasında el emeğine dayalı işçiliğinin (emek değer) üstünlüğünü vurgulamıştır. O'na göre el işçiliğinin sahibinin soygun ve vurgun peşinde koşturmayan, dilencilikle yüzünü yere getirmeyen, ifrattan ve tefritten de uzak olduğu için itidal ölçüsüne en fazla yaklaşan ve bu yüzden de en çok övülmeye hak kazanan geçim şekli emekle geçinmektir (Kınalızade, 1564/2014).

İktisadi faaliyetin meşruiyetine vurgu yapan Kınalızade Ali Efendi, kimseye muhtaç olmamak için kendisini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar (emek ve gayret) sanat ve ticarete tutunmak gerektiğinin altını önemle çizer. O'na göre ideal insan kimseye yük olmadan kendi işinde çalışan, emel ve arzusu az olan, nefsi az şeye kanaat eden insandır.

Daha önceki İslam filozoflarının bazılarının da üzerinde durduğu üzere sosyal bir varlık olan insanların topluluklar halinde yaşamak zorunda olmasının nedenlerinden biri de her kesin bir başkasına ihtiyaç içinde bulunmasıdır. Yemek yemek, giyinmek, barınmak v.b. ihtiyaçlar içinde bulunan insanın tüm bu ihtiyaçlarını tek başına karşılaması oldukça güçtür. Bunun için toplumda iş bölümü ve uzmanlaşmanın zorunluluğuna işaret eden Kınalızade Ali Efendi deyim yerindeyse kendinden önceki Farabi, Gazali ve İbn-i Haldun gibi İslam filozoflarının bu konudaki görüşlerini aynen paylaşmaktadır. Zanaatlar ve sanatlar arasındaki farkı bilmenin zor olduğunu vurgulayan Kınalızade bunun ancak ortak bir değer ölçüsü olan para ile anlaşılacağına işaret etmiştir. Yine kendinden önceki düşünürlerin görüşleri paralelinde parayı orta adalet veya aracı adalet (*adil-i mütevasıt*) olarak vasıflandırmaktadır. Devlet başkanını konuşan adalet (*adil-i natık*) olarak tanımlarken, adaleti sessizce sağladığını düşündüğü parayı ise susan adalet (*adil- samit*) olarak tarif etmiştir (Kınalızade 1564/2014, 77-78).

Kınalızade Ali Efendi'nin üzerinde durduğu önemli kavramlardan biri itidal, diğeri de emektir. Kendinden önceki Gazali ve İbn-i Haldun gibi İslam filozoflarının üzerinde durduğu uzmanlaşma ve işbölümü ile *kanaatkarlık* ve *kemalatın* (olgunlaşma) hasıl olacağını vurgulamıştır.

Harcamanın gelirden az olması gerekliliğine işaret eden Kınalızade tasarrufun önemine dikkat çekmiştir. Malın artması sürecinde cimrilikten kaçınma, farz olan zekatı ve sevap olan sadakayı verme konusundaki bilincin canlı tutulmasının gerekliliği üzerinde dururken, aile halkını sıkıntıya düşürmemek için gerekli tedbirlerin alınması (*ilm-i tedbir-i menzil*) konusunda aile bireylerinin sorumlulukları üzerinde de önemle durmuştur.

Aristo'dan beri benimsenen yaklaşıma göre siyaset üç namus (araç) ile gerçekleştirilebilir: Namus-ı Şari (ilahi-tabii kanun), Hakim-i Mani (devlet başkanı) ve Dinar-ı Nafi (para) (Kınalızade 1564/2014, 73). Devlet başkanı ve para ilahi kanuna tabi olmalıdır. Devlet başkanının adaletinin ekonomi açısından da son derece önemli sonuçları olduğunu düşünen Kınalızade'ye göre bu politika sonucunun etkisi toplumun tüm bireylerinde, üretilen gıda maddelerinde ve hatta yaşayan diğer canlılarda bile hissedilebilecektir. Deyim yerindeyse adaletli bir yönetim sonucunda refah ve mutluluğun tüm alanlarda birlikte yaşanacağına ve görüleceğine inanmaktadır. Devlet başkanının bütün halka karşı adil olması, toplumdaki tüm bireyler arasında adaleti sağladıktan sonra ülkenin imarıyla yakından ilgilenmesi ve insanlara kabiliyetlerine göre davranmasının adil yöneticiler açısından en önemli görevler arasında yer aldığına inanmaktadır.

Osmanlı iktisadi zihniyetinde eşitlikten ziyade adalet kavramının merkezi bir konumda olduğu bilinmektedir. İktisadi uygulamaların adaletle dayalı olarak uygulanmasının hayati düzeyde önemli olduğunu vurgulayan Kınalızade Ali Efendi toplum düzenindeki mutluluk ve istikrarı adalet dairesine bağlamaktadır. O'nun meşhur adalet dairesinde, “asker olmadan devlet olmaz, mal olmadan asker olmaz, malı üreten reayadır, reayanın devlete bağlılığını adalet sağlar, dünyada düzeni sağlayan da adalettir, dünya bağının duvarı devlettir, devlete nizam veren şeriattir, şeriatin koruyucusu da devlettir”.

Geniş coğrafyasında yaşayan müslim ve gayri müslim tüm vatandaşları için sürekli daha iyi bir ekonomik ve sosyal durum, sürekli iyileşme ve daha güzele gitme anlamında “*ibadullahun terfi-i ahvali*” Osmanlı yönetici elitinin ekonomideki öncelik ve yaklaşımında belirleyici olmuşa benzemektedir. Osmanlı yönetici eliti, belli bir sınıf ya da nüfuslu kesimin değil tüm teab'asının ihtiyaçlarını giderecek bir ekonomik alt yapı kurmak için çaba harcamıştır. Osmanlıların zorunlu ihtiyaçların karşılanmadığı fakirlik düzeyinde bir insan bırakmamayı esas alan bir ekonomik anlayışı benimsedikleri söylenebilir. Tarihçiler arasında Osmanlılarda açlıktan ölen insan olmadığı konusunda yaygın bir genel kabul bulunmaktadır. Batılı seyyahlar Osmanlı toplumunda Batıdaki gibi dilenci bulunmadığını da özellikle belirtmişlerdir. Sadece müslümanlar değil müslüman olmayan

vatandaşların dilenmesine de Osmanlılar'ın sıcak bakmadıkları bilinmektedir. Oysa modern Avrupa'da sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerde çokça dilenci ve caddelerde açlıktan ölen binlerce insanın varlığı araştırmacıların malumudur.

Modern Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarına soğru hayata geçirilen işçi hakları düzenlemelerinden çok önce Osmanlılar üretim gücünde yer alan faktörler ve unsurlarla ilgili düzenlemeler yapmışlardı. Osmanlılarda sadece insanların değil hayvanların bile çalışma saatleri ile ilgili düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Sabah namazından sonra çalışma başlar ve ikindiye kadar devam ederdi. Sadece insanların değil hayvanların, atların da mesaisi belli bir çalışma saatine, dolayısıyla takatlerine göre düzenlenmiştir.

Osmanlılar Avrupalılarla mukayese edilirse, çok az vergi alırlardı, o nedenle haklın vergi yükü oldukça düşüktür. İktisadi büyüme konusunda mukayeseli çalışmalar yapan bazı araştırmacılar vergi yükü ile zenginlik ve refah arasında ve devletin topladığı vergi hasılatı ile refah arasında doğrusal bir korelasyon olduğunu düşünürler. Eldeki veriler bu çerçevede değerlendirildiğinde Osmanlılarda refah düzeyi gerçek değerinden daha düşük düzeyde hesaplanmış olur. Osmanlılar fethettikleri yerlerde vergi yükünü en az düzeyde tuttular. Dolayısıyla özellikle de Avrupa'da fetihlerde çok zor kullanmadan hızla ilerlediler ve oaralarda kalıcı oldular. Halka gerçek anlamda değer verdiler. Osmanlılar Avrupa'da feodalizmi ortadan kaldırdılar.

Avrupalılar'ın erken modern dönemden başlamak üzere kapitalizmin bu kadar maliyetli bir sistem olduğunu bilemedikleri düşünülebilir. Kapitalizmde sadece fakirler değil zenginler de ızdırap çektiler, çekmeye devam ediyorlar. Her dönemde iflas eden binlerce insan ızdırap çekmeye devam etmektedir. Esasen modern psikolojinin de üzerinde durduğu gibi infak ve pylaşma duygusunun insana verdiği haz kazanma duygusundan daha yüksektir. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlılar kapitalizmin olumlu taraflarını çok ama çok yavaş bir şekilde kabul ettiler.

Daha önce bu satırların yazarının kaleme aldığı "Gelişen Avrupa ve Genişleyen Osmanlıdan..." (Bulut, 2011) başlığını taşıyan makalede enine boyuna tartışıldığı üzere erken modern dönem olarak kabul edilen XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa medeniyetinin merkez kapitalist güçleri Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın dünya ekonomisindeki önemi artarken Osmanlılar'ın da başta iktisadi alan olmak üzere bir çok alanda kendi klasik medeniyet tasavvurlarına göre hareket ettikleri ve bu anlayışlarını XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdikleri

anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz o döneme kadar sistemde bir çok değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede dünyadaki gelişmelere duyarsız kalmadan ihtiyaç durumunda sistemde “değişim” i de gerçekleştirerek Osmanlılar’ın “klasik” sisteminin çok uzun bir dönem kendi dinamiklerine bağlı kalarak devam ettirdikleri söylenebilir.

Osmanlılar bunu Modern Avrupa Kapitalizmi yükselirken ve tüm dünyayı etkisi altına alırken gerçekleştirdiler. Uzun süre yüksek bir özgüven içinde kendilerinin dünyada gerçekleştirilebilecek ”en ideal” sistemi kurduklarını düşündüler. İnandıkları değerlerden uzaklaşmadan XIX. yüzyıla kadar kurdukları iktisadi ve finans sistemlerinin ihtiyaçlarını giderme ve ideallerine uygunluğu konusunda da herhangi bir tereddüte düşmedikleri anlaşılmaktadır.

Batı Avrupa’da sanayi devriminin ilk sonuçlarının belirginleşmeye başlamasıyla Osmanlılar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren “acaba bizim sistemden daha iyisi” mi vardır gibi soruları sormaya başladıkları anlaşılmaktadır. Böylece iktisadi ve siyasi alanda reform ve modernleşme sürecine, dolayısıyla modern batının yörüngesine girdiler. Bu süreçte iktisat ve finans alanında modern Avrupa’nın uygulamalarını izlemeye başladılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar faizli banka, borsa, anonim şirket ile modern finansa dayalı sigortacılığa prim vermeyen Osmanlılar son dönemlerinde kapitalizmin bu merkez kurumlarını sistemlerine dahil etmeye karar verdiler. Bunun nedenleri ve sonuçları ile ilgili analizler bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağından şimdilik bu tespitle yetinmekte yarar vardır.

Sonuç itibariyle Osmanlıların dünyadaki bazı gelişmeleri ıskaladıkları, bazılarını geç uyum sağladıkları ve özellikle de bazılarınca ekonomiden bihaber olduğu şeklinde yorumlansa da yeni araştırmalar Osmanlıların ekonomiden iyi anladıklarını ve dünyadaki tüm gelişmeleri kendi önceliklerine ve dünya görüşlerine göre değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Hiç şüphe yok ki Osmanlıların iktisat anlayışı bizim günümüzdeki modern ekonomi anlayışından farklıydı. Onlar için ahlaktan, hukuktan, siyasetten, ilimden, irfandan, uzak veya tamamen ayrı ve bağımsız bir iktisat söz konusu olamazdı. Osmanlı yönetici elitleri, düşünürleri ve ulemasının iktisat tasavvurunda “*ibadullahın terfi-i ahvali*” (Allahın kullarının/Osmanlı vatandaşlarının durumlarının daha iyi noktaya ulaştırılması) belli bir sınıfın zenginleşmesinden çok daha öncelikli ve önemliydi.

Osmanlılar ve Modern Finans

Günümüzdeki modern finans sisteminin başlangıcı XV. yüzyılda İtalya'da Leonardo da Vinci'nin arkadaşı Matematik Profesörü Luca Pacioli'nin Aritmetik kitabına eklediği “çift düzen muhasebe sistemi” olarak değerlendirilmekle birlikte esasen XVII. yüzyılda modern bankaların ilk örnekleriyle birlikte İngiliz ve Hollandalılar'ın Doğu ve Batı Hint Kumpanyaları ilk çok ortaklı “Anonim Şirketler” olarak kurulması ve bu şirketlerin hisse senetlerinin önce Amsterdam arkasından da Londra Borsalarında alınıp satılmasıyla atılmış olduğu söylenebilir. Bu şirketlerin en önemli faaliyet alanı o zamana kadar daha çok müslüman tüccarların etkin olduğu ipek ve baharat yollarına alternatif güzergahlar üzerinden Asya, Afrika ve Akdeniz ticaretinin tekeline ele geçirmek oldu. Önceleri Asya ve Afrika kıyılarında bir çok farklı etnisite, dil, din ve kültüre mensup tüccar ve işadamlarının serbestçe iştirak ettiği uluslararası ticaret bu coğrafyalara Avrupalılar'ın gelmesiyle yerini hızla tekellere bırakmaya başladı.

XVII. yüzyıl öncesinde anonim şirketler dışındaki neredeyse tüm şirket tür ve modelleri İslam dünyasındaki müslüman iş adamları ve tüccarlar tarafından kurulmuş ve bu şirket modelleri Avrupalılar tarafından aynen alıp ekonomik hayata dahil edilmiştir (Çizakça 1996). Ancak taahhüt edilen sermaye ile sınırlı sorumluluğu esas alan “anonim şirket” modeli müslüman coğrafyasında değil Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Doğu Batı Hint Kumpanyalarındaki örneklere bakıldığında görülecektir ki, başlangıçta devlet adamları hatta devletler de bu şirketlerin en önemli ortakları konumundaydı. Bu şirketlerin finans temin etme konusunda iktisadi ve finansal hayata önceki dönemlerden çok farklı bir model getiriyordu. Müslümanların icadı olan şirketlerde “kul hakkı” ile bu dünyadan göçmemek için kurucuların sorumluluğu tüm mal varlığı ile bağlı ve ilgili iken modern finans sistemi ile kapitalizmin temellerinin atıldığı dönemdeki bu yeni anonim şirketlerin kurucularının sorumluluğu mal varlıkları ile değil “taahhüt ettikleri sermaye” ile sınırlıydı. Sınırlı bir sermaye ile bunun çok üzerinde bir borçlanma veya finans temini gerçekleştirilebiliyor, ancak bir iflas anında sorumluluk sadece taahhüt edilen sermaye ile sınırlı kalmaktadır. İşte müslüman zihin burada kapitalist zihinden farklı çalışmaktadır çünkü esas olan “hesap günü”nde kul hakkı olmadan yüz aklıyla ile oraya varabilmektir.

Bu durum hiç şüphesiz bu yeni şirketlere tahayyülün ötesinde bir borçlanma, kaynak ve finans tedariki imkanı sağlamaktaydı. Dolayısıyla modern kapitalizmin “*capital accumulation*” yani sermaye birikiminde bu kurumların oynadığı hayati rol çok açıktır. Modern finans sisteminde

önceki dönemlerden farklı en önemli üç temel kurumu; anonim şirket, faizli banka ve borsa olarak ortaya çıktı. Bu üç kurumun bin yıla yakın bir dönem Ortaçağ karanlığı, skolastik düşünceye teslim olmuş ve ekonomi ile ticarete durağanlığı yaşamış bulunan Avrupa ve Batı bir tarafta, dünya ekonomisinde çok önemli bir konuma yükselmiş ve uluslararası ticarete başta ipek ve baharat yolları olmak üzere kara ve deniz yollarındaki son derece etkili olan müslüman dünyanın diğer tüm ticaret ve finans kurumlarını ve şirket türlerini geliştirirken bu üç temel kurumu icad etmemiş veya daha doğru bir deyimle ortaya çıkarmamış olmasının nedeni ne olabilir? Bunun bir çok nedeni üzerinde durulabilir ancak en önemli nedeni İslamın öncelikleri ve değerler sistemi ile müslümanların dünya görüşü ve ekonomiye ve dünya hayatına bakışlarında aranabilir. İslamın ve müslümanların “kul hakkı” konusundaki hassasiyetinin bu gerçeklikte en önemli amil olduğu zikredilebilir.

İslam dünyasından farklı olarak Avrupa’da kilisenin görünürdeki tüm direncine rağmen, Weber’in Protestanlık, Sombart’ın Yahudilik ile kapitalizm arasındaki ilişkisi konusundaki tespitleri de dikkate alındığında başta devlet adamları ve hükümetler olmak üzere yönetici ve ekonomik elitlerin de çabasıyla risksiz kazanç olan faizi, reel ekonomiden bağımsız getiriyi esas alan spekülâtif kazancı ve kişinin yerine kurumu öne çıkaran anlayışla iş yapma ve kazanma biçimini meşrulaştıran kurumsal bir finans sistemi inşa edilmiş oldu. Amsterdam/Hollanda ve Londra/İngiltere bu alanda öncü bir rol oynadı (Braudel 1972; Wallerstein 1974).

Burada Batı’da ve Avrupa’daki akademyanın modern finans sisteminin inşası sürecinde faiz konusundaki tavrıyla ilgili sürece biraz geç dahil olan Fransa’da yaşanan bir olayı hatırlamakta yarar vardır. XIV. Louis, XVII. yüzyılın ortalarında yasal faiz oranlarını sınırlama konusunda bir ferman yayınlamayı planladığında Sorbon Üniversitesi’nin en tanınmış beş akademisyeni ile resmi olmayan gizli bir toplantı düzenleyerek Onlardan da icazet almayı meşruiyet için bir yol olarak düşünmüştü. Toplantıda Fakülte Dekanı ilk sözü almış ve bu ağırlıktaki bir konunun tüm fakülte öğretim elemanlarının bulunduğu bir toplantıda tartışılmasının gerektiğini XIV. Louis’e bildirmişti. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Sorbon Üniversitesindeki akademisyenler Kutsal Kitabı, Papanın buyruklarını, kilise büyüklerinin yazdıklarını, söylediklerini dikkate alarak faiz konusunu günlerce enine boyuna tartıştılar. Bu uzun tartışmalar sonucunda Sorbon’daki hiç bir akademisyen, bir kimsenin paradan faiz alması ya da faiz oranlarını belirlemesi önerisini onayla/ya/mamıştı.

Tarihsel sürece göz atıldığında ortaya çıktıkları günden bu güne kadar bir çok finans krizi ortaya çıktı. Burada çıkarı ve sınırsız arzuları peşinde

koşan “*homo economicus*” anlayışını benimsemiş birey yanında bu üç krumun (banka, borsa ve a.ş.) dayandığı temeller de hayati düzeyde önemli görünmektedir. Sınırsız arzu ve isteklere odaklanmış rasyonel “*homoeconomicus*” bireyin bankaların sağladığı faiz, anonim şirketlerin sınırlı (taahhüt edilen sermaye) sorumluluk esasına dayalı kaynak temini ve borsaların spekülasyona dayalı kazanç imkanları finans krizlerinin en önemli araçları ve olguları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırsız arzu ve istekleri peşinde koşan aç gözlü doymak bilmeyen “insan” burada merkezi bir yer alıyor. Bir noktadan sonra bireysel düzeydeki ahlaki zaafırlara hukuki boşluklar ve bu haris ve aç gözlü bireyin kurulan düzende belirleyiciliği bir araya gelince kriz tabii bir durum olarak karşımıza çıkıyor. Ve evet modern kapitalizmin kriz üreten bir sistem olduğu konusunda neredeyse bir mutabakat bulunmaktadır. Kriz sonucunda da birileri kaybederken birileri de kazanmaktadır. Genelde kaybedenler sistemi finanse etmek için emeği ve alın teriyle çalışan büyük halk kesimleri olurken kazananlar da sitemdeki oyun kurucuları olmaktadır. Tabiatıyla modern ekonomik ve finansal sistem ihtiyaçlara göre yeni yasal düzenlemeleri hayata geçirmektedir. Ancak alınan tüm tedbirlere rağmen krizlerin ortaya çıkış süresi gittikçe daha da sıkışmış ve derinliği ve etkisi de giderek artmaktadır. O zaman ekonomide ve finans modellerinde alternatifler kaçınılmaz bir biçimde gündeme gelmesi de zaruret arz etmektedir. Bu çerçevede de yol arayışı içinde olanlar için yaşadığımız coğrafyanın finans alanıyla ilgili birikim ve tecrübelerine daha yakından bakmakta yarar vardır.

Osmanlılar Batılılardan iki yüz elli sonra modern faizli bankacılığa geçtiler. Bu tespit doğruysa bunun nedenleri üzerinde önemle durmak gerekir. Modern bankacılık sisteminin özü “Kaydi Para” üretebilme/yaratabilme imkanına sahip olmasıdır. Yüzde on kadar mevduat toplayan bir banka bunun on katı kadar para üretme kapasitesine sahip kılındığı devlet tarafından sağlanan lisans sözleşmesine sahiptir. Ayrıca devlet tüm garantileriyle bankacılık sektörünün verdiği kredilerde geri dönüş olmazsa garantör konumundadır. Diğer taraftan yüz bin liraya kadar da bireysel mevduatı garanti etmektedir. Bu gün dünyada bankacılık sektörünün büyüklüğü reel sektörün en az yirmi beş katıdır. Yani 2017 yılı başları itibarıyla yaklaşık 80 Trilyon ABD doları olan dünya gayri safi milli hasılasına (GDP) karşılık 1,5 Katrilyon ABD dolarını aşan bir bankacılık büyüklüğü (nakdi ve kaydi para) bulunmaktadır.

Oysa ekonomide para=mal dengesi esastır. Paranın en önemli özelliği mübadele aracı olmasıdır. Bu gün dünya ekonomisinin en önemli meselelerinin başında parasal ve finansal alan ile reel alan arasındaki

dengenin bozulmuş olması gelmektedir. O zaman bu dengesizliğin başladığı döneme bakmamızda yarar vardır. Bunun kağıt paranın icadı ile doğrudan ilgisi olduğu konusunda kuşku yoktur.

Sadece modern faizli bankacılık değil, Osmanlılar borsa ve anonim şirketi de modern kurumsal yapıları da XIX. yüzyılın ikinci yarısında yasal olarak kabul edip hayata geçirdikleri daha önce belirtilmişti. Modern kapitalizmin en önemli finans kurumları olan banka, borsa ve anonim şirketlerin karşısında Osmanlılar tımar ve ahilik, lonca ve vakıf sistemi, hisbe teşkilatı, mudarebe, muşareke, eytam sandıkları, karz-ı hasen, selem, İcare, istisna ve para vakıfları uygulamalarıyla reel ve finansal alanda dengeli bir ekonomiyi uzun süre devam ettirdiler. Osmanlıların Batının her alandaki gelişmelerini çok yakından takip etmelerine rağmen XIX. yüzyıla kadar bu modern finans kurumlarını bünyelerine almayıp, bunun yerine kurdukları Para Vakıfları (*Vakf-ı Nükuud*) gibi kurumlarıyla iktisat ve finans alanıyla ilgili ihtiyaçlara cevap vermeye başlamaları üzerinde durmak gerekir.

Osmanlı toplumunda gelirin tüketilmeyen kısmı tasarruf fazlası mudarebe, muşareke, inan şirketleri yoluyla ekonomiye kazandırılırdı. Ayrıca toplumun dünya görüşü ve değerler sisteminden kaynaklanan “kazancı ebedileştirmek” anlayışı çerçevesinde vakıf yoluyla tasarrufların ekonomiye kazandırılması esastı. Burada iki yol mümkündü, menkul ya da gayri menkul vakfetmek suretiyle gelir fazlasını “ebediyen ekonominin ve toplumun” hizmetine sunmak. Gayri menkul vakfetme geleneği Hz. Peygamber (SAS) döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan yöntem iken menkulün vakfi sonarki dönemlerdeki selefi salihinin uygulamaya soktuğu yöntem olmuştur. Para vakıfları bu bağlamda Osmanlıların gelir fazlalığına dayanan tasarrufların ekonominin hizmetine sunulması yöntemlerinden sadece biridir.

İktisadi olarak ele alındığında, mütevelliler gerekli nakit akışını hesaplayarak, bu oluşan vakıf gelirini, vakfın belirlenen amacı ve hedefleri doğrultusunda kullanılmasını sağlar. Örneğin, bir vakıf, kurulduğu bölge içerisinde belirlenen bir caminin temel ihtiyaçları, bakım masrafları ve çalışanları için kurulmuş olabilir. Mütevelliler, basitçe anlatmak gerekirse, sermaye akışı sonucu hesaplanan vakıf gelirini bu tanımlanmış caminin tamiri ve diğer giderleri için kullanılmasını sağlar. Ayrıca, eğer vakfın gelirinden fazla kalırsa, basit bir onay ile sulama kanalı gibi sermaye yatırımlarında da kullanılabilir ve böylece vakfın esas amacı bozulmadan diğer yatırımlar içinde sermaye sağlanmış olur (Shatzmiller, 2001; 65-66). Bir taraftan vakfeden kimseler İslami olarak yükümlülüklerini yerine

kolaylıkla yerine getirirken, diğer taraftan bu sermayelerinin üçüncü şahıslar tarafından tehdit edilmesini engellemiş olmaktadırlar.

Bir diğer önemli uygulama alanı, para vakıfları olarak ortaya çıkan kurumların kredi kaynağı olarak toplum içinde kullanılabilmesi olmuştur ve bunları “Vakıf bankalar” olarak fonksiyon icra etmeleridir (Döndüren, 2008: 4). Bu satırların yazarının öncülük ettiği “Osmanlı Rumeli Para Vakıflarının Tetkiki” konulu projenin verileri dikkate alındığında Vakıf bankacılığının ötesinde para vakıfları yoluyla biriken sermayenin başta eğitim ve sosyal ihtiyaçlar olmak üzere bu kurumların ekonomi, ticaret ve finans alanlarında geniş Osmanlı coğrafyasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Para vakıflarının özellikle fahri bir toplumda ortaya çıkarabileceği dengesizlikler ve doğuracağı ekonomik, finansal ve ahlaki sorunların bertaraf edilmesi, finans ve para piyasalarındaki istikrarda, Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatında uzun yıllara dayalı dengelerin devamında ayrıcalıklı bir rolünden söz edilebilir. Para vakıflarında paranın kullanımı, faizsiz ödünç verme (karz-ı hasen), kar-zarar ortaklığı, emek-sermaye ortaklığı (mudaraba), vakıftan alınan para ile peşin mal alıp bu malları satarak kar elde etmek (murabaha) şeklinde gerçekleştirilmektedir. Para vakıflarından genel olarak küçük girişimcilerin faydalandığı ya küçük girişimciler tarafından kullanıldığı doğru olmakla birlikte büyük hacimli para vakıflarına da rastlanmakta ve özellikle Balkanlardaki Sofya, Filibe, Üsküp, Saraybosna gibi merkez şehirlerde bir çok dini, sosyal, ekonomik ve finansal ihtiyaca cevap verebilecek büyüklükte vakıflara rastlanmaktadır. Bunun da ötesinde Osmanlı Balkanları, Anadolu ve Afrika’sında kredi kullanan kimi girişimcilerin iç ticaret yanında uzak ülkelere uzun mesafelerde hacimli karlarla ticaret yapan büyük tüccarlar olduğu da tespit edilmiştir. Ayrıca Balkanlarda zikredilen yukarıdaki şehirler gibi başta İstanbul olmak üzere, Bursa, Konya, Halep, Şam, Kahire para vakıflarının yaygın olarak kurulduğu ve fonksiyonlarının da giderek geliştiği Osmanlı şehirleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Avrupalı ulusların modern kapitalist ekonomik ve finansal anlayış ve kurumlarının dünyanın dört bir tarafında yaygınlaştığı modern zamanlarda Balkanlardan Kuzey Afrika’ya, Anadolu’dan Batı Asya’ya kadar geniş Osmanlı coğrafyasında “bereketli hilal” havzasını da içine alan kadim geleneklerin mirasına yaslanarak kendi değerler sistemi ve dünya görüşüne uygun iktisadi bir anlayış çerçevesinde serbest ticaretin gerçekleştirildiği bu uzun dönemlerde para ve finans piyasalarında faizli ve sömürüden uzak istikrarlı bir sistemin devam ettirilmesinde bu kurumların özel bir rolü ve önemi olmuştur. Osmanlı iktisat ve finans medeniyetine özgü bu para vakıflarının bu geniş coğrafyada bu kadar uzun dönemde oynadığı rolün tam olarak ortaya konması bundan sonraki İslam iktisadı ve finansı konusundaki araştırmalar

ve yeni açılımlarda önemli rol oynayacaktır. Bu bakir alan yeni araştırmacıları dört gözle beklemektedir. Bu çalışmalar Osmanlıların hem kurumsal ve hem de düşünce ve model anlamında iktisat ve finans alanında yaptıkları katkıları ortaya koyacak ve bilim camiasıyla birlikte dünyada hakim paradigmanın dışında yeni yaklaşımlara öncülük edebilecek olan uygulamacıların gündemine girmiş olacaktır.

SONUÇ

Dengesizlik ve çatışmaların son bulduğu daha adil ve yaşanılır bir dünyada yaşamak için yol ve yöntem arayışında olanlar için elbette tarihten günümüze dünyadaki tüm birikime ihtiyaç vardır. Ancak bu yolda özellikle sosyal bilimler ve bu arada iktisat alanındaki yol arayışında yaşadığımız coğrafyanın birikimi ve medeniyet mirasının merkezde olmasına öncelik vermek gerekir. Dışarıda üretilen teorilere ve dışarıdan yapılan tariflere elbette bakılmalıdır ancak her millet kendi medeniyet birikiminden ve gerçekliğinden yola çıkarak bu tarifi yeniden yapmalı ve yol haritasını kendi medeniyet birikimine yaslanarak gerçekleştirmelidir. Dolayısıyla iktisat ve finans geleneğini anlamak için modern Avrupa'nın doğusunda yanbaşı bulunan ve belli yönleriyle ondan farklı bir iktisat ve finans anlayışında olan ve onu uzun süre devam ettiren Osmanlı gerçekliğini keşfetmek bu coğrafyanın çocukları için zaruret arz etmektedir.

Modern kapitalizmin gelişme ve genişleme sürecinde Osmanlı klasik dönemindeki ahilik ve tımar sistemi, esnaf teşkilatı, iltizam ve mukataa sistemi, esham uygulamaları ve para vakıfları gibi uygulamaların İslam ekonomisi ve finans geleneğinde önemli bir yeri vardır. Ayrıca iktisadi düşünce geleneğinde Osmanlı uleması ve düşünürlerinin çalışmalarının gün yüzüne çıkarılıp tahlili her türlü tartışmadan uzak bir öneme sahiptir.

Bütün bu Osmanlı kurumları ve düşünürlerin eserlerinin incelenmesi, tahlili yanında bunlardan hareketle yeni yaklaşımlar ve günümüzde karşılaşılan sorunlara çözümleri bulacak olan kişilerin, hem İslamı ve hem de iktisat ve finansı iyi bilen ilim ve fikir insanlarının yetişmesi gerekiyor.

XV. yüzyılın ortalarından itibaren doğuya ve batıya açılan, sonra da her tarafa yayılan Modern Batı Kapitalizminin merkez güçleri Asya, Afrika ve Amerika kıtaları başta olmak üzere neredeyse Osmanlı coğrafyası olan kadim medeniyet merkezleri dışındaki tüm devlet milletlerin bileğini bükmüş ve kontrol altına almışlardı. Ancak Osmanlılar benimsedikleri dünya görüşü ve medeniyet, değerler ve inşaa ettikleri ilmi, ahlaki,

iktisadi, sosyal, siyasal, sistemleri sayesinde bu Batılı güçlere ve onların dünyaya ihraç ettikleri sisteme karşı direnmeyi başarmışlardır.

Batı Avrupa'da erken modern dönemde ortaya çıkan değişim ve dönüşüme karşılık Osmanlılar uhuvvet (yaratılıştaki ve dinde kardeşlik), insan merkezli adalet (adalet dairesi), bolluk ekonomisi, öze bağlı kalarak değişimi gerçekleştirme ve maslahat ilkeleri ışığında mülkiyette ne sosyalizmdaki gibi tamamıyla kamuya ne de kapitalizmdaki gibi tümüyle özel alanı kutsallaştırmadan dengeyi gözeterek üçüncü bir mülkiyet biçimi olan vakıf anlayışını da yaygınlaştırarak Batı'daki iktisadi gelişme sürecinden çok farklı önceliklere dayalı bir iktisadi anlayışı hayata geçirmişlerdir. Bu denge sistemi tutarlı bir bütünlük içinde XIX. yüzyıla kadar devam etti.

XIX. yüzyıl hem dünya hem de Osmanlılar için çok uzun bir yüz yıl oldu. Özellikle dünya ticareti ve sanayileşme konusunda önemli gelişmeler ortaya çıktı. Modern Batı'nın merkez sanayi güçleri için üretim için gerekli olan emek ve sermaye ve doğal kaynaklar, özellikle de enerji kaynakları benimsedikleri kapitalist anlayış ve inşaa ettikleri küresel sistemlerinin çıkarları önündeki en büyük ve hal edilmesi gereken güç Osmanlı Devleti idi.

Modern Batı Kapitalizminin önünde beş yüz yıl gibi uzun bir dönem farklı bir anlayış içinde ekonomik ve finansal hayatı organize eden bir dünya imparatorluğu vardı ve daha açık ifade etmek gerekirse bu onların çıkarları, ekonomileri ve sistemleri için XX. yüzyıla girerken en büyük engeldi. İşte bu nedenle özellikle de son yıllarda yapılan araştırmalar gösteriyor ki yirminci yüzyılın başlarında modern kapitalizmin merkez güçleri için en önemli mesele Osmanlı Devleti meselesiydi. Osmanlılar bu cesamet, kuvvet ve kudretleri ile devam edecek olursa Modern Batılı Kapitalist güçlerin benimsedikleri iktisadi anlayış ve hedefledikleri ticari, ekonomik, ve siyasal sistemin en önemli ham maddesi olan petrolün yoğun ve bol olduğu Osmanlı coğrafyasında, hatta dünyanın diğer yerlerinde gerçekleşmesi mümkün olmazdı.

Tabiatıyla bu dış dinamiklerin etkisiyle Osmanlı iç dinamiklerinin de yakından incelenmesinde yarar bulunmaktadır. Tanzimattan sonra özellikle de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar modern batı kapitalist sistemin kurumsal yapısına uyum göstermeye başladılar. Öyle görünüyor ki Osmanlılar Tanzimata kadar "özellikle müslüman yönetici elit düzeyinde" kendilerinde diğer milletlerle mukayese edildiğinde daha çok sorumluluk hissediyor ve buna göre bir gayret içinde bulunmuşlardır. Ancak özellikle de Islahat Fermanının ilanıyla birlikte her

alandaki “müsavat” eşitlik kabul edilince, sorumlulukları da eşit paylaşma yolunu tercih etmiş benzerdirler. Böylece kadim Osmanlı medeniyetinin iddiasını devam ettiren zihniyet dünyası ve kurumlar yerine başta iktisat ve finans alanı olmak üzere diğer alanlarda da modern batının belli başlı merkezi kurumlarını sistemlerine adapte etme yoluna gitmişlerdir.

Tabiatıyla bu dış dinamiklerin etkisiyle Osmanlı iç dinamiklerinin de yakından incelenmesinde yarar bulunmaktadır. Tanzimattan sonra özellikle de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar modern batı kapitalist sistemin kurumsal yapısına uyum göstermeye başladılar. Öyle görünüyor ki Osmanlılar Tanzimata kadar “özellikle müslüman yönetici elit düzeyinde” kendilerinde diğer milletlerle mukayese edildiğinde daha çok sorumluluk hissediyor ve buna göre bir gayret içinde bulunmuşlardır. Ancak özellikle de Islahat Fermanının ilanı ile birlikte her alanda “müsavat” eşitlik kabul edilince, sorumlulukları da eşit paylaşma yolunu tercih etmiş benzerdirler. Böylece kadim Osmanlı medeniyetinin iddiasını devam ettiren zihniyet dünyası ve kurumlar yerine başta iktisat ve finans alanı olmak üzere diğer alanlarda da modern batının belli başlı merkezi kurumlarını sistemlerine adapte etme yoluna gitmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Bulut, M., (2011), “Gelişen Avrupa Genişleyen Osmanlı’dan Günümüze Dünya Ekonomisi’nde Değişen Dengeler ve Yeni Merkez” *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1: 13-29.
- Braudel, F. (1972), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vols., Trans.: S. Reynolds, New York.
- (1984), *Civilisation and Capitalism, 15th –18th Century*, Çev.: S. Reynolds, 3 cilt., William Collins, New York.
- Çizakça, M. (1996), *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The İslamic World and Europe*, İstanbul.
- Döndüren, H. (2008), “Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi” *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1: 1-24.
- Fukayama, F. (1989), “The End of History?” *The National Interest*, Summer 1989: 1-18.
- Genç, M. (2002), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.
- İnalçık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: H. Berktaş, Eren Yay., İstanbul.
- Kınalızade Ali Efendi,Ç. (1564/2014), *Ahlak-ı Alai*, İstanbul
- Labib, S. Y. (1969): “Capitalism in Medieval İslam,” *The Journal of Economic History*, 29(1), 79—96.
- Lapidus, I. M. (2002): *A History of İslamic Societies*. Cambridge University Yay., Cambridge.
- Lewis, M. (1999): “Conflicts of Interest? The Ethics of Usury,” *Journal of Business Ethics*, 22(4), 327—339.
- Marks, K. (1867/2000), *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, 3 cilt, Sol Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2008). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- Pirenne, H. (1937) *Economic and Social History of Medieval Europe* , New York.
- Polanyi, K (1957-2007), *The Great Transformation, the Political and Economic Origins of Our Time*, Newyork.
- Rubin, J.(2010): “Institutions, the Rise of Commerce, and the Persistence of Laws: Interest Restrictions in İslam and Christianity,” Working Paper, mimeo California State University Fullerton.
- Schumpeter, J. (1976) *History of Economic Analysis*, Oxford University Press., Oxford.
- Shatzmiller, M. (2001): “İslamic Institutions and Property Rights: The Case of the Public Waqf,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44(1), 44—74.
- Smith, A. (1776/2003), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Bantam Dell, New York.
- Sombart, W. (1911/2001) *The Jews and Modern Capitalism*, New York.
- Tabakoğlu, A. (1994), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay. İstanbul.

- Van der Woude, A. & De Vries, J. (1997) *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge Üniversitesi Yay., Cambridge.
- Wallerstein, I (1974/1984) *The Modern World-System*, 3 cilt, New York.
- Weber, M. (1905/2010): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Allen and Unwin, London.

